

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51)

Петро Пиріг

СТАРОДУБ У ВИРІ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У XVI – XVII століттях Стародуб був найбільшим містом північної Чернігово-Сіверщини. У першій чверті XVII ст. він опинився в руках магнатсько-шляхетської Речі Посполитої. Бурхливі події навколо нього розгорнулися під час Визвольної війни українського народу середини XVII ст. проти польсько-литовської держави, що не обминула й Чернігово-Сіверщину. Вона зв'язала долю міста з українським козацтвом.

На основі використання широкого кола виявлених джерел, у тому числі архівних, та певних здобутків попередників автор запропонованого дослідження відтворює панораму визвольних подій, почасти заповнюючи існуючу в історіографії прогалину у вивченні історичної минувшини Стародуба середини – другої половини XVII століття.

Ключові слова: Стародуб, козаки, Річ Посполита, Богдан Хмельницький, договір

Визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького охопила практично всю Україну. Одне за одним відвойовували козаки захоплені Річчю Посполитою українські міста. Полум'я визвольних подій не обминуло й Чернігово-Сіверщину.

На початку червня 1648 р. козацький загін, який нараховував більше 300 чол., зайняв Костянтинів [1]. Невдовзі в руках козаків опинився Острог [2]. Взяттям останнього вони забезпечили собі всі шанси для здобуття Новгород-Сіверського й Стародуба. Як засвідчують джерела, уже через два дні після острозької кампанії тридисячний козацький загін зайняв Новгород-Сіверський, напевно, без будь-яких перешкод, незважаючи на те, що поляки встигли провести тут напередодні всі необхідні для опору приготування [3]. Комарицький драгун Андрій Жуков розповідав севським воєводам, що коли він “іюня де в 13 д., об вечерни” приїхав “к Новугородку-Северскому на реку на Десну на берег”, то почув “шум да крик большой” [4]. Новгород-сіверські міщани, які вийшли йому назустріч, повідомляли, що містом оволоділи козаки (В.Барвінський зазначав, що це відбулося 10 червня 1648 р.) [5].

Подібні відомості підтверджують й інші джерела. Так, наприклад, про це засвідчує стародубець Григорій Климов у своїй розповіді про події в Україні: “... козаки ж... Новгородок Северской, пришод, взяли...” [6]. Кількість козацького війська, яке боролось за звільнення міста від польсько-шляхетських загарбників, Григорій Климов не вказує, бо “... того сказать не уметь, потому что дале идут, и в которой город придут, и тут де у них войско прибывает многое, изо всяких чинов Рускіе люди, oprич Ляхов...” [7]. “Новгородка-Северского повету шляхтич помещик” Криштоф Силич, втікаючи після поразки поляків “от Литовских Черкас” у Почешчину, а згодом, не маючи можливості пробратися до Стародуба, в Брянськ і Трубчевськ, повідомляв там таке: “Пришли де в Новгород Северской воровские Литовские Черкасы и Новгород Северской здали...” [8]. В.Липинський писав, – що козаків упустив у місто шляхтич Харкевич – “хорунжий северский” [9]. А тех де людей было под Новгородком человек со 300” [10]. Таку ж кількість

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор.

повстанців визначає у своїй відписці від 15 червня 1648 р. і брянський воєвода князь Мещерський: "... А которые де, государь, вольные охочіе люди в Литовской земле воюют в Новегородке и под Стародубом были ... а тех де людей было под Новгородком человек со триста ..." [11]. Севські ж воєводи у своїх відписках за 1648 р. повідомляли, що Новгород-Сіверський зайняли 3000 козаків: "... А козаки де передовые люди стоят в Новгородке-Северском тысячи с три" [12].

Шляхта, котра зібралась у Новгороді-Сіверському "в осаду", почувши про наближення до міста козаків, за день до їхнього приходу повтікала в Стародуб і Литву [13]. Тих, хто залишився в місті, настигла козацька шабля: "... в Новегородке Северском панов и шляхт всех побили и посекли..." [14]. Зробили спробу залишити місто й міщани: "... И мещаня де, государь, и мещанские жоны и дети хотели от них, казаков, из Новогородка-Северского бежать" [15]. Але козаки робити це їм "не весели" [16]. "И в Новгородском же уезде Северскаго острожек Погар они козаки взяли, и поляков и жидов в том острожке побили 70 семей всех на голову" [17].

Звільнення від магнатсько-шляхетських володарів Новгорода-Сіверського та його повіту сприяло подальшому розгортанню визвольної боротьби населення Чернігівщини. Підстароста стародубський невдовзі після цього у своєму повідомленні трубчевському воєводі зазначав, що піддані навколишніх маєтностей підняли бунт, панів своїх повбивали, захопили все їхнє майно й вивезли його у Трубчевськ [18]. Але селяни тоді, напевно, ще побоювались польських власників, які проживали в Стародубі. Їх боротьба значно посилилася після того, як до Стародуба підійшли козаки. В "Отписках Севских воевод о черкасских вестях" зазначається: "Их казаков четыре тысячи идут под Стародуб и под Почеп" [19]. Про рух козаків у напрямку до Стародуба згадував Криштоф Силич. За його свідченням, "под Стародуб де пошли с 2000" козаків [20]. Цю цифру підтверджують й інші джерела [21].

Є підстави вважати, що повстанці до 15 червня взяли місто Стародуб без опору [22]. Народний переказ зазначає, що воно безперешкодно здалося завдяки відважним діям шляхтича Павла Малявки, який впустив у місто козаків, поцінувавши при цьому інтереси українського народу вище особистих: "Когда к Стародубу под властію полскою будучому, присланним полком от гетмана Богдана Хмельницкого, стародубский житель Павел Малявка здал стародубскую крепость..." [23].

Обставини одначе склались таким чином, що полякам на певний час вдалося повернутися до міста після того, як його мали залишити козацькі загони [24]. Увірвавшись у місто, шляхта вчинила жорстоку розправу над повстанцями, пани "учали уездных крестьян грабить". Але "крестьяне, не истерпя их грабежев, дали весть к Запорожским казакам. И козаки де, собрався человек с 500, пришли опять к Стародубу". Нова хвиля повстання цілком покінчила із загарбниками - поляками, які зі Стародуба "выбегли врознь" [25]. Про це зазначають і польські джерела: "Из Литвы пришла весть, что собралось более 12000 "хлопов", которые ограбили и сожгли некоторые местечки, в частности взяли Стародуб и много шляхты убили" [26]. Це підтверджують й інші документи [27], зокрема, лист шляхтича С.Марцинкевича до невідомого шляхтича від 6 липня 1648 р., де зазначається, що козаки "Стародуб... вырубил, (а там) шляхты с женами, с детьми, с добром своим много укрылось и все до единого погибли" [28].

Активну участь у боротьбі за місто брав повстанський загін на чолі з Петром Головацьким. Виходець із дрібної волинської шляхти, у минулому жовнір Кодацької фортеці, на Сіверщині він з'явився в липні 1648 р. [29]. Сформоване ним ополчення звільняло Стародуб, а звідти вирушило у Білорусію. Незважаючи на те, що це ополчення довго там не перебувало, воно відіграло неабияку роль у посиленні визвольної боротьби білоруського народу [30]. Слід зазначити, що протягом літа 1648 р. від польської шляхти була позбавлена практично вся Чернігівщина. Міста краю здавались козакам, "выдавая им на муки шляхты католиков". Звільнення здійснював повсталий народ: селяни, "своевольные люди-мещане и мещанские дети из буд будники и всякие люди" [31], які переважно покозачились [32]. Літописець Самовидець зазначив: "I на тот час туга великая людем всякого стану

значним була и наругання от посполитих людей, а найбільше от гультяйства, то єсть от броварников, винников, могильников, будников, наймитов, пастухов, же любо би який чоловік значний і не хотіл привязатися до того козацького війська, тилько мусіл задля позбитя того насмівиска і нестерпимих бід в побоях і кормах незвичайний, і тиї мусіли у войско приставати до того козацтва. Где по городах, по замках шляхту доставано, где колвек позачинялися білі, то єсть: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю” [33].

Потерпівши повну поразку у військових кампаніях 1648 р., магнатсько-шляхетська Річ Посполита змушена була піти на переговори із Запорозьким Військом, що відбулись у Переяславі в лютому 1649 р. Представники польського уряду, які брали в них участь, намагались звести до мінімуму завоювання козаків, а також усього українського народу. Пропонуючи запорожцям усього лише деякі поступки (повернення давніх привілеїв, забезпечення релігійних прав, збільшення реєстру, затвердження Б. Хмельницького гетьманом), польські послы й не думали про те, щоб народні маси вийшли із підкорення й підданства магнатам та шляхті. Вони були впевнені, що козаки порвуть із селянами, й останні повернуться до попереднього “послушенства”. Однак Б. Хмельницький у своєму виступі перед послами від імені всього українського народу заявив, що боротьба не припиниться до остаточного звільнення від “лядської неволі” і відокремлення України від Польщі. Присутні на переговорах полковники одноставно підтримали заяву гетьмана [34].

Така позиція повстанців, зрозуміло, не могла задовольнити власті Речі Посполитої, і вона посилено готувалась до відновлення військових дій [35]. У деяких районах шляхта почала повертатись у 1649 р. на свої старі місця. Польські війська зайняли й Стародуб [36].

Козакам довелося стримувати литовське військо, здійснюючи успішні військові акції на території Білорусії. Та, незважаючи на значні втрати, польсько-литовському війську вдалося переправитись через Прип'ять. Незабаром “Литовского повету ляхи большим собраньем пришли в Кричевский уезд”, звідки, як повідомляли затримані ворожі вивідувачі, здійснювалась підготовка до походу “под Новгородок Северской и под иные города, которые за козаками...” Про це ж повідомляли й стародубські козаки у листі “полковнику к Петру наказному борзенскому”, закликаючи його “с козаки... изо всех украинных польских городков к Кричеву” виступити “против литвы тотчас” [37].

Успішно розвивалися події влітку 1649 р. на західному фронті, де з польсько-шляхетськими загарбниками воювали козаки під керівництвом Б. Хмельницького. Вирішальні битви відбулись тут під Збаражем і Зборовом.

Потерпівши поразку, польські власті запропонували переговори з Б.Хмельницьким. Обставини складалися так, що він міг диктувати свої умови. Однак політика хана Іслам-Гірея – очільника кримських татар, які воювали спільно з козаками, – негативно вплинула на хід подій. Хан аж ніяк не був зацікавлений у розгромі Речі Посполитої й зміцненні України. Адже успіхи останньої могли корінним чином змінити співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі й сприяти припиненню хижацьких набігів татар. Україна була для татарських феодалів важливим джерелом збагачення. Протягом XV – першої половини XVII ст. тут було вбито й вивезено в ясир 2,5 млн. чол. [38]. Ось чому Іслам-Гірей так щиро поспішав задовольнити просьбу польського короля щодо переговорів. Ставши перед реальністю створення кримсько-польського союзу, Б. Хмельницький мусив піти на укладення не вигідного для козаків, як і загалом для українського народу, Зборівського договору, підписаного в серпні 1649 р.

Цей договір засвідчував деякі істотні завоювання українського народу, який піднявся на боротьбу за визволення. Передусім він обмежував панування на частині українських земель польських магнатів і шляхти. Досить чітко договір окреслив класові інтереси козацтва. Важливим завоюванням було те, що на території перебування козацького війська встановлювались нові порядки [39].

Однак, незважаючи на це, Зборівський договір був дуже обмежений.

Встановлений, наприклад, сорокатисячний реєстр не міг включити до свого складу все бажане поповнити ряди козацтва населення. Селяни, які опинилися поза реєстром, мусили повернутися у підданство до своїх попередніх власників.

Звичайно ж, широкі народні маси, козацтво не могли бути задоволені таким договором. Одна лише думка про тяжку "лядську неволю" викликала глибоке обурення. Неможливість розриву в даний момент із Річчю Посполитою спонукала Б. Хмельницького погодитись на повернення польських магнатів і шляхти у свої попередні маєтності. Невдовзі вони бурхливим потоком ринули в Україну. Їх влада була відновлена і на Чернігівщині [40]. Стародуб також не був винятком.

У відповідь на це українське населення чинило відчайдушний опір. Так, Єжи Швиковський скаржився стародубському підстарості судовому Рафаїлу Уейському, що "гульгяи" на грунті Дроковском в лесу под Долисичами занимались разбоем": 10 березня 1650 р. вони пограбували його підданих, котрі везли із Стародуба до Рудка на двох підводах добро, що належало пану: "подводы ... разбили, хлеб, мед и лагоминки побрали" [41]. Досить активно виступило в 1650 р. на боротьбу із гнобителями населення Чернігова, Стародуба, Почепа: "...А около де Чернигова и Стародуба и Почепа все мешчане забунтовались и стоят все, собрався в копах. Многие панов своих побили..." [42].

На початку 1651 р. Ян Казимир, керуючись рішеннями сейму Речі Посполитої, що відбувся наприкінці минулого року, видав наказ про наступ [43], покладаючись на підтримку литовського князя Януша Радзивілла.

Б.Хмельницький, чітко розуміючи становище моменту, здійснив належну підготовку для відбиття ворога. У січні 1651 р. "у гетмана де в Чигирине была с полковники и с черкасы рада, а на раде приговорилися, что итить им против поляков и литовского гетмана Родивиля" [44].

Вирішальний удар передбачалося завдати ворогові на західному фронті, королівським військам. Тому туди були кинуті головні сили Війська Запорозького. Чимало козаків вирушило і на північ, на Чернігівщину, для відбиття литовського війська. Загальне керівництво на північному фронті здійснював чернігівський полковник Мартин Небаба. Істотну допомогу в ратних справах надавали йому наказні полковники. Один із них, Іван Шохов, "высланой от его милости пана Мартина Небабы", із досить численним загоном, який нараховував 4000 козаків і 500 татар, за домовленістю з брянським воеводою Д. Великогагіним, вирушив наприкінці травня 1651 р. "ис Стародуба да ис Почепа к Рославлю Брянским уездом", здійснивши таким чином глибокий рейд у Росію. Цими діями сили литовсько-шляхетської армії в Білорусії були значно сковані, і це дещо призупинило наступ Радзивілла на Україну [45].

У результаті запеклих боїв сили України були значно підірвані. Б. Хмельницький змушений був піти на підписання миру. 18 вересня 1651 р. було укладено Білоцерківський мир. Головні умови його були ще важчими для українського народу.

Невдовзі коронне військо Речі Посполитої окупувало Чернігівщину (як і Брацлавщину). Зробивши своїм центром Ніжин, воно розташувалося "везде по городах, взявши от Сули аж в Стародубщину за Мглин по Литовскую границу" [46]. Частина литовського війська зайняла Стародубщину. Під захистом збройних загонів повертались у свої маєтки магнати й шляхта. З усією силою розгорнулось безжалісне пригнічення підвладного населення, посилилось його грабування жовнірами.

Усе це викликало хвилю великого незадоволення з боку народних мас і призвело до спалаху боротьби з іноземним пануванням. Уся Україна опинилась у вогні нової пожежі. Великі зіткнення між місцевими жителями й чужинцями відбулись і поблизу Стародуба та Мглина. Після нього повстанці, щоб запобігти помсти з боку литовських військ, розбіглися по лісах, продовжуючи подальшу боротьбу [47].

Після вдалої для козаків битви під Батогом (22-23 травня 1652 р.) поспішно були виведені литовські війська з Чернігово-Сіверщини. Багато "литовців", які

перебували в Стародубі, поплатилися життям за знуцання над місцевим населенням [48].

Запорозьке військо зайняло згодом територію, визначену Зборівським договором 1649 р.

Перемога українського війська підняла на гребінь хвилю народних виступів. Повсюдно народ розправлявся з ненависними йому магнатами і шляхтою. “Того ж часу и року (восени 1652 р. - П.П.) - из Севери, то есть из Стародубова, Почепова, Мглина, Дрокова, жолнеров выгнало посполство сами тих городов, много оных погромивши,” – зазначав літописець Самовидець [49].

Радзивілл певний час не наважувався розпочинати черговий наступ на Україну, але вже в лютому 1653 р. частина його війська здійснила похід у Білорусію.

На боротьбу з литовським військом піднявся півторатисячний загін “черкас” на чолі з сотником міста Погара Афанасієм Єремєєвим (із польських документів за жовтень 1653 р. він відомий як стародубський полковник). На допомогу йому прибув із Стародуба полковник Завацький. Протягом усієї ночі з 27 на 28 лютого продовжувався бій. На ранок „тех поляков и немцев выбили, и убили человек с 50, да взяли 6 человек языков”. Решта відступила до Кричева. Там вони збиралися дочекатися підкріплення, щоб знову рушити до Стародуба. Дізнавшись про це, Завацький негайно “послал по татар в полки к гетману Хмельницкому, чтоб татаровя были к нему в Стародуб на помощь вскоре”.

Про боротьбу стародубців із ворогами восени 1653 р. певною мірою свідчать деякі джерела польського походження, які доречно подати.

З листа пана надвірного хорунжого Великого князівства Литовського

Неприятель так сильно потурбований, бо з цих чотирьох тисяч небагато їх назад повернулося і, думаючи, що за ними погоня, а їм немає де опертися, тільки в Чернігові, відправили під Гомель 200 кіннотників на роз'їзд заради «язика» і щоб роздивитися, що діється на Сожу; там же в кількох милях вони напали на моє село Морковичі, але на вість про це від посланих від мене (військ) без «язика» втекли назад. Я тепер вирушаю проти тієї їхньої залози, яка знаходиться в Бобовичах; що станеться там, тут же повідомлю.

Дійшла до нас небувала в цих днях відомість із Стародуба, що вони задумали чатою провідати Гомель і звідти ніби півтори тисячі мало вийти. Щоб переконатися у цьому, я вислав на роз'їзд з кількома хоругвами пана Короткевича, як знавця тих місць, котрий ходив аж до Попової гори // ... але ніде цього гультяйства не застав чи перехопив, тільки в одному окопі, до котрого мав надзвичайно важкий приступ. Там їх знайшов 50 реєстрових козаків, котрі втекли на болота, але чотирьох з них привів.

У самому Стародубі, як кажуть, немає понад три тисячі війська, крім залози дроківців та мгліївців, котрі стережуться і стоять особливою залогою з боку Мстиславля. Полковником у Стародубі є Опанас (Єремєєнко. - Авт.).

Про все це буде ще ліпша відомість, якщо син цього городового отамана повернеться цими днями завдяки капітуляції свого батька. Батько має добру надію і просить відстрочки до понеділка. Але коли цей термін мине, то не доведеться його довше залишати живим.

А ще інаїрес (?) доповідаю вашій князівській мості, що пан Зданович і пан Качановський, ротмістри князя його мосмть пана маршалка, приходили до мене, кажучи, що їм (кінчається) черть і кінчається за півтора тижня служба. Але й інші хоругви нового зтягу починають зриватися з місця і всі ми, 9000, смутно чекаємо листопада.

З листа його мості пана хорунжого надвірного Великого князівства Литовського 24 жовтня

Як тільки я вже швидко дав знати вашій князівській мості про (нашу) чату, що повернулася з Бобович, що там ще здійснилося, так одразу тут же мене досягла інша новина з Чечерська і Пропойська про неприємельські наміри, що нібито (...) (рушили) війська з Стародуба на Бихів і Пропойськ. Але у цьому через зичливість (до нас) волості й тамошніх міщан на переправі через Сож вони зазнали першої відсічі й мали відступити; з цієї ж відомості, якби це гультайство вийшло (десь) бродити, згідна інформація з різних джерел (буде), а залишившись й умислові їх на докінчену desolate тамтешніх місць, завжди цьому будемо завчасно (запобігати) (?). Я відправив до Бобович, де вони нібито мали створити своє укріплення, пана Здановича, ротмістра князя його мості пана маршалка, з кількома хоругвами; цей вже в укріпленні їх не заставши, бо вони вже вирушили на з'єднання з іншим військом, посланим із Стародуба до Попової гори, щоб йти цим Бихівським і Пропойським трактом, але прибувши (наші) у ближнє від цього укріплення село з (...) військо несподівано напало. Яких щасливо розбивши, він повернув назад до Гомеля з попом, хорунжим і з двома корогвами, які були захоплені в цій сутичці.

Цього гультайства, як каже цей піп, вийшло з укріплення 800 самих реєстрових козаків, крім селянства, котрих там було чимало, ці всі мали загинути, бо їх оточили і мало хто з них втік.

*Якогось самого сотника Бобровника не могли взяти живцем, він боронився, аж його мусили вбити, там же (було вбито) другого хорунжого, писаря й інших, котрі разом з ними оборонялися в лозах ... З нашого боку було забито товариша (роти) пана Короткевича. Він, йдучи в передній сторожі, першим з ними зійшовся (в бою), його було вбито і двох пахолків, а кількох пахолків поранено. Давши звіт про те, що відбувалося цими днями, вашій князівській мості, відсилаю цього попа з цими корогвами, а з того, що він скаже про ворожі *mens patebit*, краще ваша князівська мость зрозуміє, а я то повідомляю, про що довідався (сам) у нього.*

Перше це те, що стародубське військо мало рушити сюди, на річку, (а далі) – на Бихів, а чернігівське – на Гомель, але нібито недавно прийшов лист від Хмельницького і мав їх дещо затримати, аж до Дмитра, їхнього руського свята, котре припадає на 5 листопада (дата дана автором за новим стилем. День св. великомученика Дмитрія Солунського припадає на 26 жовтня за старим стилем. – Авт.). Цього дня вони сподіваються певної від нього відомості: чи буде війна, чи розійдуться по своїх домівках.

*Цей же каже, що це гультайство погрожує не тільки Бихівській та Пропойській волостям, але й задумує спробувати захопити й сам Бихов. Я писав про це до моїх підстаростів, щоб вони з'єднавши сили волості, берегли це місце, пильнуючи наказу вашої князівської мості, і що тільки там чи тут нового було, *aparte inimica*, швидко дам знати вашій князівській мості, залишаючися по своїй волі пониженням слугою вашої князівської мості.*

Дано в гомельському таборі дня 24 жовтня [50].

Важкі випробування випали на долю Стародуба після об'єднання України з Росією. Магнатсько-шляхетська Річ Посполита прагнула до відновлення свого панування в Україні. До весни 1654 р. нею було зруйновано понад 20 українських міст [51].

У лютому польсько-литовське військо розпочало широкий наступ у районі Стародуба: «А сказывають де что под Стародуб пришли поляки многие люди и стоят де в Стародубском уезде, в селе Бобовичах» [52]. Військо полковника Корхова (Корфа) перебувало лише за дві милі від Стародуба [53].

Реальна загроза нависла над містом. Однак його населення не мало й гадки щодо вступу в підданство завойовникам. Воно розгорнуло посилену підготовку до відбиття ворога. Сюди відправляли підкріплення і з розташованих неподалік населених пунктів. Наприклад, стало відомо, що почепський сотник усіх козаків

свого міста й повіту „выбивал в город Стародуб” [54]. Крім того, на допомогу стародубцям було відправлено 150 коней [55].

Олексій Михайлович, дізнавшись про напад поляків, також обіцяв у випадку початку військових дій у боротьбі за місто надати допомогу. Але невдовзі, як повідомляв про це стародубський полковник Афанасій Веремеєнко, „они де им воевать себя не дали и их прогнали”. Польсько-литовське військо, таким чином, було відкинуте від Стародуба [56].

Однак загроза завоювання ним міста залишалась очевидною, адже до Стародуба продовжувало прибувати на допомогу полякам підкріплення „с литовских краев”. Ще в початкових числах лютого 1654 р. Януш Радзивілл відправив „на лежу” в Стародубщину декілька хоругв свого війська. Сповідуючи про це Б.Хмельницького, він писав, щоб гетьман «крепко держал» козаків і не допустив порушення „постановленного покою”.

У листі до стародубських повітових людей Радзивілл зобов'язував їх видавати його воїнам харчі, які „по изычаю всех иных держав на воинство” належали [57].

Литовський гетьман Януш Радзивілл покладав, напевно, всі надії на оволодіння Сіверщиною. Перемога видавалась йому неминучою й близькою. Він не забарився навіть видати універсал, у якому улесливо закликів українське населення бути в них „в подданстве по прежнему” [58]. Згідно з універсалом, міщани Стародуба „послушество” имели им (полякам. - П.П.) отдавать” [59].

Гетьман просив «ротмистра казацкого», щоб той після оволодіння Стародубом терміново вручив його „подданным тамошным” або ж людям, „на заставе там будучим, буде они есть” [60]. Радзивілл відправляв також для використання у військових діях по захопленню Стародуба декілька десятків коней [61].

Біжучими подіями був дуже стурбований і занепокоєний ніжинський полковник І.Н.Золотаренко, „не хотячи подати краю Северского”, доля якого знову могла опинитись у руках польсько-литовських завойовників. Золотаренко навіть дещо розгубився [62].

З метою попередження цього в напрямку Стародуба він вирушив із Ніжина зі своїми козаками. Полковник просив допомоги у севського воеводи Андрія Васильовича Бутурліна [63].

Останній виявив бажання допомогти українцям. У відписці цареві, отриманій у Посольському приказі 2 березня, він повідомляв, що „у меня государевы ратные люди готовы” і „по твоему государеву указу, я с твоими государевыми ратными людьми для помогання черкасом против ляхов пойду тотчас, и с полковники и с черкасы над ляхи твоим государевым делом стану промышлять с ними вместе” [64]. За планами воеводи, його військо мало зосередитись на новгород-сіверському й стародубському рубежах у селі Зноб'ях [65].

Невдовзі Олексій Михайлович видав розпорядження, і військо А.Бутурліна з „ратными людьми, с дворяны и с детьми боярскими, и с полковники и с драгуны” виступило на допомогу І.Н. Золотаренку в стриманні наступу польсько-литовського війська [66].

У відповідь на прохання про допомогу полковника Афанасія Веремеєнка цар розпорядився „быти наготове” до бойових дій боярину наміснику Білозерському, В.Б.Шереметеву і окольничому Ф.В.Бутурліну „с товарищи, а с ними ратным людем, конным и пешим многим” [67].

У грамоті Олексія Михайловича гетьману Б. Хмельницькому, датованій 3 березня 1654 р., зазначалося, що й надалі в усіх випадках, якщо польсько-литовське військо розпочне «наступать войною» на українські міста, «тебе б про то ведомо чинить нашим, царского величества, боярину и наместнику Белоозёрскому и воеводам, Василью Борисовичу Шереметеву с товарищи, а наше царского величества повеленье к ним, боярину нашему и воеводам, послано: как ты к ним о помочи отпишешь, и им тебе помочь нашими царского величества ратными людьми чинить велено. Также и из Севска стольнику нашему и воеводе Андрею Васильевичу Бутурлину с нашими царского величества ратными, с конными и пешими, людьми

на поміч к Стародубу и в инья места идти, и над литовскими людьями промышлять с одного велено ж» [68].

Однак, як показали подальші події, допомога вже не знадобилась. Прогнози Андрія Бутурліна щодо наступу в найближчий час Януша Радзивілла в глибину Чернігівщини виявилися нездійсненими. Загроза минула. Ніжинський наказний полковник Іван Носенський у листі до воєводи від 20 березня 1654 р. писав з приводу цього, що «ничего таково то небезпечного тут не показується» [69]. Напевно, невдала спроба боротьби за Стародуб перешкодила Радзивілли здійснювати задумані ним плани.

Даремними виявилися спроби польсько-шляхетського війська завоювати Стародуб у 1660 р. У бою на підступах до міста, що відбувся 10 березня, козаки під керівництвом стародубського полковника Петра Рославця та глухівського сотника Пилипа Уманця «Ляхов конных и пехоту побили и полковника Яна Скоковского, и порутчика Яна Соломоновича Давинковского, да Богдана Опимаховича и знамена и литавры взяли».

Не вдалося взяти Стародуб польському королю Яну Казимиру під час походу на Лівобережжя в 1663-1664 рр. [70]. У дуже скрутному становищі опинилося його військо під Новгородом-Сіверським. Більше шести тисяч жовнірів загинуло тут. Значна кількість татар відійшла ще раніше, рухаючись до Муравського шляху – дзороги, по якій вони зазвичай здійснювали вторгнення в Україну [71].

У таких умовах королю не залишалось нічого іншого, як у терміновому порядку міняти місце дислокації уцілілого війська. Й незабаром він приймає рішення відходити. Військо його взяло курс на Стародуб. У другій половині березня 1664 р. Ян Казимир стояв уже обозом у слободі Минковській (за 10 верст від Стародуба). Сюди ж прибули коронні гетьмани Потоцький, Чарнецький, польний гетьман Михайло Пац, канцлер Празмівський. Король мав намір залишити литовське військо тут, а сам „хотел итти не со многими людьями с конницею в Могилёв или в Кричев”.

Невдовзі Ян Казимир вирушив у Білорусію. Шлях туди довелося долати в пішому порядку, терплячи велику нужду й голод [72]. За повідомленням захопленого в полон польського офіцера, „померло в дороге и побито от мужиков... больных и безодежных и раненых и с голоду с 8 тысяч” [73]. До міста Могильова прибули полки, в яких залишилося лише по 60–80 чоловік (у початковому стані чисельність їх сягала 800–900 чоловік у кожному, а загалом королівська армія нараховувала 130 000 чол.). Крім того, було втрачено більше 40 000 коней разом із легкою кавалерією й обозом.

Але й тут король не міг почувати себе спокійно. Його не покидала думка, що в будь-який час Могильов може взяти в облогу російське військо. Остерігаючись цього, Ян Казимир незабаром залишив місто [74].

Після тривалих переговорів 30 січня 1667 р. Росія й Польща підписали в Андрусові (неподалік від Смоленська) перемир'я терміном на 13,5 року, за яким Росії поверталися Сіверська земля й Смоленськ; в її складі залишалися Лівобережна Україна й Київ; Правобережжя залишалось під владою Речі Посполитої; правом управління Запорожжям однаковою мірою наділялися Росія й Польща, фактично ж управління з боку Речі Посполитої воно не визнавало [75].

«Вічний мир» 6 травня 1686 р. між Росією й Польщею підтвердив це, закріпивши за Росією Київ і Запорожжя. Значна частина території Правобережжя залишалася під польською владою [76].

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. - СПб: В типографии П.А. Кулиша, 1861. - Т. III. - С. 211. (Далі: АЮЗР).

2. Акты Московского государства, изданные императорскою Академиею наук под редакциею Н.А. Попова. - СПб: Типография Императорской Академии наук, 1894. - Т. II. - Разрядный приказ. Московский стол. - С. 224, 226. (Далі: Акты МГ).

3. Акты М Г. - Т. II. - С. 229.
АЮЗР. - Т. III. - С. 216, 237.
Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трёх томах. - М: Изд-во АН СССР, 1954. - Т. II. - С. 41, 43. (Далі: Воссоединение...).
- Грушевський М. Істрія України - Руси. - К.; Відень, 1922. - Т. 8. - Ч. III. - С. 30.
4. Воссоединение.... - Т. II. - С. 48.
5. Див: Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. - Харьков, 1909. - С. 33.
6. АЮЗР. - Т. III. - С. 216.
7. Там само.
Воссоединение... - Т. II. - С. 41.
8. Воссоединение... - Т. II. - С. 43, 228.
Акты МГ. - Т. II. - С. 228.
АЮЗР. - Т. III. - С. 225.
9. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Український історичний журнал. - 1992. - № 4. - С. 146.
10. Воссоединение... - Т. II. - С. 43.
Акты МГ. - Т. II. - С. 228.
11. АЮЗР. - Т. III. - С. 218.
12. Акты М Г. - Т. II. - С. 229.
13. Воссоединение... - Т. II. - С. 48.
14. АЮЗР. - Т. III. - С. 225.
15. Воссоединение... - Т. II. - С. 48.
16. Акты МГ. - Т. II. - С. 225, 229.
Воссоединение... - Т. II. - С. 48.
17. Акты МГ. - Т. II. - С. 229.
18. АЮЗР. - Т. III. - С. 227.
19. Акты МГ. - Т. II. - С. 229.
20. Там же. - С. 228.
Воссоединение ... - Т. II. - С. 43.
21. АЮЗР. - Т. III. - С. 218.
22. Див: Там же. - С. 218, 225.
23. Див: Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К.: Типография К. Н. Милевского, 1888. - Т. I. Полк Стародубский. - С. 6 (Далі: Описание старой Малороссии).
24. Див: Ковальский Н. П., Мыщук Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Приложения. - Днепропетровск: ДГУ, 1986. - С. 75. (Далі: Анализ отечественных источников ...).
25. АЮЗР. - Т. III. - С. 236 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. - К., 1954. - С. 134.
26. Pamietniki Albrychta Radziwilla. - Poznan, 1839. - Т. II. - С. 298.
Szajnocha K. Dwa lata dziejow nacznych. 1646, 1648. Opowiadanie i zrodla. - Lwow, 1869. - Т. II. - С. 362.
27. Див.: АЮЗР. - Т. III. - С. 240. Грушевський М. Історія України – Руси. - К.; Відень, 1922. - Т. 8. - Ч. III. - С. 34.
28. Мищик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. - 1998. - № 2. - С. 5-6.
29. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького. – Філадельфія, Пенсільванія, 1980. - С. 131.
30. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Собрание сочинений. - Исторические монографии и исследования. - СПб: Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым, 1904. - Книга четвертая. - Томы IX-XI. - С. 198. (Далі: Богдан Хмельницкий ...).
- Див.: Ковальский Н. П., Мыщук Ю. А. Анализ отечественных источников... - С. 34.

31. Воссоединение ... - Т.ІІ. - С.48.
32. Пиріг П.В. Показання населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття //Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007.
33. Летопись Самовидца . - К.,1878. - С.498.
34. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - К.,1954. - С.159.
35. Там само.- С.161.
36. Див.: Лазаревский А.М.Описание старой Малороссии. - Т.І.-С.6.
37. Воссоединение.... - Т.ІІ. - С. 217.
38. Див.: Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). - Львів : Світ ,1991. - С.67.
39. АЮЗР. - СПб: Типография брат. Пантелеевых, 1878. - Т.Х. - С.456.
- Історія України в документах і матеріалах . - К.:Вид-во АН УРСР,1941. - Т.ІІІ. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 рр.). - С.185-187.
- Василенко М.П. Територія України XVII віку //Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. - К.: З друкарні Української Академії Наук, 1927. - С.118.
- Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький ... - С.319.
- Грушевський М.Історія України-Руси. - К.; Відень,1922. - Т.8. - Ч.ІІІ. - С.215-217.
40. Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нём с X по XX в.// Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901 г., с очерком истории г. Чернигова. - Чернигов,1901. - С.30.
- Див.: Грушевський М.Історія України-Руси. - К.:Наукова думка,1996. - Т.ІХ. - Ч.І. - С.16.
41. Мицик Ю.З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні//Сіверянський літопис. - 1999. - № 2. - С.31-32.
42. Воссоединение... - Т.ІІ. - С.340.
- Компан О.С.Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. - К.: Вид-во АН УРСР,1954.-С.94.
43. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький .-К., 1954. - С.177.
44. Воссоединение.... - Т.ІІ. - С.487.
45. Див.: Воссоединение... - М.:Изд-во АН СССР,1953. -Т.ІІІ. -С.69,70,73,90,99,100.
46. Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки, за Найяснейших Королей Полских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправовагших начатой и за лет десят по смерти Хмелницкого неоконченной, з розних летописцов и из діаріуша, на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григорія Грабянки, собранная и сомобитних старожилов свидетельства утвержденная. Року 1710. Издана Временною Комиссиею для разбора древних актов. - К.: В Университетской типографии,1854. - С.111.
47. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654).-М.: Университетская типография,1889. - Т.ІІІ. - С.341,343.
- Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький - С.486-487.
48. Летопись Самовидца. - К.1878. - С.21.
49. Там само. - С.31-33.
50. Див.: Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII-XVIII ст.//Сіверянський літопис. - 2003. - № 5-6. - С.14-16.
51. Див.: Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века.-М.: Изд-во Московского университета,1974. - С.33.
52. Акты МГ. - Т.ІІ. - С.366,372.
53. АЮЗР. - Т.Х. - С.330.

54. Акты МГ - Т.II. - С.366.
 55. Там само. - С.367.
 56. Там само. - С.366,368.
 АЮЗР. - Т.Х. - С.542.
 57. АЮЗР. - Т.Х. - С.329.
 58. Там само. - С.541.
 59. Акты МГ. - Т.II. - С.364.
 60. АЮЗР. - Т.Х. - С.327-328.
 61. Там само. - С.328.
 62. Акты МГ. - Т.II. - С.330.
 63. Там само. - С.363,368.
 АЮЗР. - Т.Х. - С.541.
 64. Акты МГ. - Т.II. - С.372.
 65. Там само. - С.363.
 66. Там само. - С.368.
 АЮЗР. - Т.Х. - С. 541, 542.
 67. Акты МГ. - Т.II. - С.368.
 68. Там само.
 АЮЗР. - Т.Х. - С.542.
 Мальцев А.Н. Указ.соч. - С.33.
 69. Акты МГ. - Т.II. - С.371.
 70. Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр./Сіверянський літопис. - 1999. - № 5.
 71. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. - М.: Университетская типография,1892. - Часть 2-я (1661-1684 гг.). Перевод с немецкого М.Салтыковой. - С.44.
 Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського. Інститут рукописів.
 - Ф.І. - Спр.54671(Лаз 34₂). - Арк.105. (Далі: НБУ.ІР).
 72. НБУ.ІР. - Ф.XIV. - Спр.163. - Арк.41.
 73. АЮЗР. - СПб: В типографии Эдуарда Праца,1867. - Т.V. -С.205.
 74. НБУ.ІР. - Ф.XIV. - Спр.163. - Арк.41-42.
 75. Полное собрание законов Российской империи. - СПб,1830. - Т.I. - № 398.
 - С.631-643.
 76. Російський державний архів давніх актів. - Ф.79. - Оп.5. -Спр.14.
 Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). -Издательство Саратовского университета,1960.
 Греков И.Б. «Вечный мир» 1686 года. Автореф. дисс... канд. ист. наук. - Л.,1950.
 Копреева Т.Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 года до «вечного мира» 1686 года): Автореф. дисс... канд. ист. наук. - Л.,1952.

В XVI – XVII веках Стародуб был самым большим городом северной Чернигово-Северщины. В первой четверти XVII в. оно оказалось в руках магнатско-шляхетской Речи Посполитой. Бурные события вокруг него развернулись во время Освободительной войны украинского народа середины XVII в. против польско-литовского государства, не оставившей в стороне и Чернигово-Северщину. Она связала судьбу города с украинским казачеством.

На основании использования широкого круга выявленных источников, в том числе архивных, и определенных достижений предшественников автор предлагаемого исследования воссоздает панораму освободительных событий, отчасти заполняя существующий в историографии пробел в изучении исторического прошлого Стародуба середины – второй половины XVII века.

Ключевые слова: Стародуб, казаки, Речь Посполитая, Богдан Хмельницкий, договор.

In the XVI - XVII centuries Starodub was the largest city of northern Chernihiv-Sivershchyna. During the quarter XVII. it was in the hands of mahnatsko - shliahetska Commonwealth. Violent events unfolded around it during the war of the Ukrainian people of mid XVII. against the Polish-Lithuanian state, that did not evade Chernihivo-Siverschyna. It tied the fate of the city with Ukrainian Cossacks.

On the basis of a wide range of detected sources, including archival, and certain achievements of predecessors the author of the proposed research shows a panorama of the liberation of events, partly filling the existing gap in the historiography of the study of the historical past of Starodub middle - second half XVII century.

Keywords: Starodub, Cossacks, Rich Pospolita, Bohdan Khmelnytsky, the contract.

